

Het omgaan met op enigerlei wijze aan Nederland gerelateerde monumenten overzee

Op een vooral op Afrika gerichte studiedag over monumenten in hun maatschappelijke en economische context en hun mogelijkheden voor het toerisme is het zinvol ook Azië en Amerika te belichten. Zelfs wanneer we ons daarbij beperken tot de landen die een band met Nederland hadden of hebben, omdat we daarover het best zijn geïnformeerd, blijkt al snel dat de ontwikkelingen rond vergelijkbare problematieken daar dikwijls al in een verder stadium verkeren.¹

Indonesië

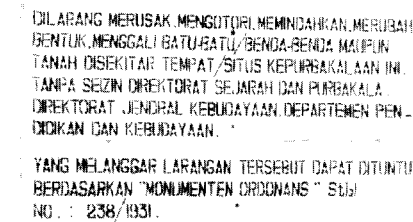
Al heel duidelijk komt dit naar voren in Indonesië. Dit cultureel zo rijke land bezit vier groepen van monumenten, die model kunnen staan voor wat we elders – veelal minder sterk gedifferentieerd – aantreffen.

1. De Hindu-Buddhistische Oudheden. Dit zijn gebouwen die niet meer meedoen in het leven van alledag, maar een belangrijke bijdrage leveren aan de culturele identiteit van het land en daarmee aan de toeristische attractiviteit. Hieronder bevinden zich monumenten van wereldfaam; consciëntieuze zorg hiervoor kwam al kort na 1900 onder het Nederlands bestuur van de grond. Sedert 1931 is wettelijke bescherming mogelijk. De Republiek heeft de zorg, het onderzoek en de bescherming op deskundige wijze gecontinueerd; op weinige terreinen zal de overgang zo soepel zijn verlopen als hier is gebeurd.²

2. De vele en soms hoogst gecompliceerde regionale bouwtradities. Zowel in de Nederlandse tijd als thans bestaat daarvoor méér belangstelling vanuit de zijde der culturele anthropologie dan vanuit de architectenwereld. Heel veel is er gedocumenteerd, o.m. in de vorm van instructieve huismodellen. Sinds kort wordt ook wat meer gelet op de stedenbouwkundige samenhang der gebouwen. Conservering is bij deze direct bij het leven van alledag betrokken objecten heel moeilijk. Uiteraard dringt ook in afgelegen streken de televisie door en wil de jeugd zijn brommer. In de eerste fase van de Republiek werd een algehele modernise-

ring van de levenswijze sterk gepropageerd, nu groeit weer de belangstelling voor de zo rijk gevarieerde eigen cultuur, de cultuur die de bezoeker altijd al in hoge mate boeide. Ondertussen is op vele plaatsen het vakmanschap sterk achteruitgegaan.

Aanzetten tot bescherming zijn er wel, op Bali bestaat zelfs nog wel iets van een 'natuurlijke monumentenzorg', maar in feite gaat het hier om een wereldprobleem: hoe méér een gebouwtype verbonden is met de historie van het gewone leven op een bepaalde plek, hoe moeilijker het nú is om de karakteristieken voor het nageslacht te bewaren. De wel heel uitzonderlijke vormenrijkdom in dit eilandrijk maakt echter, dat men zich hier al méér bewust is van deze problematiek dan elders. En er is de voorsprong van de langdurige onderzoekstraditie.³

Afh. 1. Bord, verwijzend naar de Monumentenordonnantie van 1931, zoals dat bij vele van de Hindu-Buddhistische Oudheden in Indonesië is te vinden (foto: C. L. T.G., 1979).

3. Europese gebouwen uit de prekoloniale tijd, uit de fase der Compagnieën (er bestaat een wezenlijk verschil tussen de invloedssferen van enerzijds Spanje - Portugal, waarin echt kolonialisme al vroeg zijn intree deed, en anderzijds die van de noordwest Europese landen, waar het primair ging om handelsnederzettingen). Gezien de vroege expansie van de Republiek der Zeven Provinciën zijn juist de gebouwen en stedenbouwkundige structuren van de Nederlandse nederzettingen internationaal gezien hier en elders vaak de oudste. Zo is de Gerechtheitsgebouw van Batavia, vroeger de zogeheten Portugese Buitenkerk van Batavia, inge-

wijd 1695, de oudste nog in gebruik zijnde protestantse kerk van heel Azië, maar is ook de synagoge te Willemstad, Curaçao (1732) de oudste nog functionerende synagoge op het westelijk halfrond.

Wat men zich pas kort realiseert is dat het daarbij nooit gaat om gebouwen die in patria bedacht waren en elders gebouwd, maar steeds om gebouwen die minstens zo typerend zijn voor het land waar ze staan als voor het land, dat ze liet bouwen. De enorme onderlinge verschillen tussen de 18de-eeuwse woonhuizen in het oude Batavia, in Kaapstad, in Paramaribo en in Willemstad tonen dat heel duidelijk aan.

Enige topstukken uit deze groep vallen in Indonesië ook al sedert 1931 onder de bescherming van de Monumentenordonnantie. Het is typerend dat kort na de onafhankelijkheid een aantal met zorg is gerestaureerd. Andere liggen er verkommerd bij, het is duidelijk dat een goede bestemming hier de primaire voorwaarde is. Daar waar dat, veelal door de ligging, moeilijk is komt men niet snel tot gericht zoeken naar zo'n bestemming. De objecten zouden toeristisch meer kunnen worden uitgebuit; internationaal contact zou inspirerend kunnen worden. Voorts blijkt, dat ettelijke gebouwen – zeker de kleinere – uit dit tijdperk nog niet als zodanig zijn herkend. Een op de overzeese wereld gerichte Architectuurgeschiedenis is een basis-noodzaak voor verdieping van het inzicht ter plaatse. Vaak is het moeilijk, met name voor de Indonesische onderzoeker, om door de latere verbouwingen heen de oude kern toch nog te zien.⁴

4. De vanuit Nederland geïnitieerde architectuur en de door Nederland beïnvloede architectuur (zoals sommige elementen in de kratons) uit de koloniale tijd, 19de- eerste helft 20ste eeuw. De grotere 19de-eeuwse gebouwen zijn veelal gemakkelijker herkenbaar dan de zoveel zeldzamere bouwwerken uit de 17de en 18de eeuw. Met hun schaduwgevende zuilengalerijen zijn ze typisch koloniaaltropisch. Er bestaat zeker bereidheid ze te sparen, wanneer een goede functie beschikbaar is. Hoewel ze door hun aangename binnenklimaat zeer aantrekkelijk zouden zijn voor toeristen, worden ze

Afb. 2. Tenganan op Bali, een 'beschermd dorpsgezicht' (foto: C.L.T.G. 1979).

daarvoor nog maar zelden benut. Merkwaardig is het nog vrijwel geheel ontbreken van achtergrondinformatie; dit bemoeilijkt het voeren van een meer gericht conserveringsbeleid.

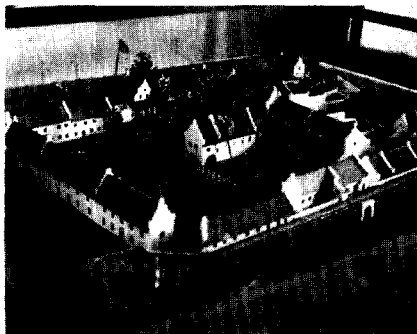
Indische Architectuur

Voor wat de eerste helft van de 20ste eeuw betreft verkeert Indonesië in een unieke positie. De Nederlandse architectuur trok in die periode een internationale belangstelling. Wat er in het toenmalige Ned. Indië gebeurde was even interessant, maar is nog steeds – zelfs in Nederland, laat staan elders – nog maar zéér met mate bekend. Er komen objecten voor, die een wereldfaam zouden verdienen, zoals Maclaine Pont's T.H. (nu I.T.B.) en Aalbers' hotel Savoy Homann, beide te Bandung, toen de stad van de toekomst. Onderscheidene architecten hadden, door afkomst of huwelijk, nauwe banden met Indonesië. De vele doordacht en met liefde voor het land ontworpen, goed gebouwde en vaak nog maar weinig veranderde gebouwen trokken in de jonge Republiek onder de naam 'Indische Architectuur' al vroeg de aandacht.

Onderzoeks- en inventarisatieprojecten (o.m. in de grote steden van Java) zijn gaande, veelal in goed samenspel tussen deskundigen uit beide landen. Diverse leden van de in 1986 opgerichte werkgroep ARSI (Architectuur en Stedebouw in Indonesië) spelen daarbij een belangrijke rol.⁵ Veel aandacht wordt

gegeven aan de stedebouwkundige samenhang. De zorg nú zal worden beloond door de toerist van de volgende generatie!

De overige Nederlands-Aziatische relaties liepen alle – behalve die op Deshima – af in de Napoleontische tijd. Alleen gebouwen uit groep 3 zijn dus aan de orde, al is het zeker zo dat de topografische tekeningen van voor 1800 van veel belang kunnen zijn voor het inzicht in de eigen culturen van de landen.⁶ Op Sri

Afb. 3. Maquette van fort Rotterdam te Ujung Pandang (Makassar), aldaar aanwezig – in de loop der jaren geheel gerestaureerd tot cultureel centrum (foto: C.L.T.G. 1972).

Lanka hebben interessante restauraties plaatsgevonden; bij de uit de Engelse tijd daterende Oudheidkundige Dienst is ook grote belangstelling voor de monumenten uit de Nederlandse periode. De 'Dutch Burghers' speelden – en spelen nog enigszins – daarbij een rol. Een goede functie is weer van primair belang, het

herkennen levert ook hier soms problemen op.

Op kleinere schaal geldt hetzelfde voor de stad Malacca (waar het 'Stadhuis' van 1648 het oudste Europese bestuursgebouw in Azië is!). Recent onderzoek toonde aan, dat ook in de voormalige Nederlandse nederzettingen in Voor-Indië nog allerlei objecten bestaan, soms met monumenten-status, maar ook vaak on-herkend.⁷

Antillen

In Amerika ligt het voor de hand eerst de blik te richten op de zes nog met Nederland verbonden eilanden.⁸ 'Oudheden' als in groep 1 komen er niet voor, daarvoor moet men op het vasteland zijn. Groep 2 is vertegenwoordigd door de eenvoudige volkswoningen, die ontstonden buiten de invloedssfeer van de W.I.C. of koloniale bestuurders. Op de Benedenwindse eilanden zijn dat de lemen kuu-kuhuisjes, op de Bovenwinden de kleine houten huizen in hun simpelste vorm. In beide gevallen gaat het om symmetrisch opgezette blokjes, met deuren in de assen der langsevels, gedekt door schilddaken. Deze komen in het gehele Caribisch gebied voor en er zijn zowel Indiaanse als door slaven overgebrachte Afrikaanse tra-

Afb. 4. Interieur van de grote leeszaal van de I.T.B. te Bandung, ir. H. Maclaine Pont 1919 (foto: C.L.T.G. 1989).

dities in te onderkennen. In de late 19de en vroege 20ste eeuw ontstaan er interessante rijkere varianten.

Veel is verdwenen. Wat over is trekt zeker belangstelling, maar zoals overal, is ook bij deze het meest direct bij 't alledaags leven betrokken gebouwen en bouwsels een vorm van 'monumenten-zorg' heel moeilijk. Binnen families blijkt vaak een grote gehechtheid aan het eigen huis te bestaan, men is er trots op. Documentatie komt op gang en een aanzet tot bescherming is aanwezig.

Curaçao heeft een groot bestand aan monumenten uit groep 3, in dit geval dus aan bouwwerken uit de tijd van de W.I.C. Willemstad heeft bovendien een

boeiende uit die periode daterende stede-
bouwkundige structuur. Voorts heeft Sint
Eustatius, dat eens als 'Golden Rock' een
belangrijke rol vervulde, fascinerende
ruïnes van 18e-eeuwse gebouwen.

De 'Stichting Monumentenzorg
Curaçao' werd in 1951 opgericht en werkt
als de Vereniging 'Hendrick de Keyser' in
Nederland: zij verwerft monumenten,
restaureert deze (doorgaans met subsidie)
en verhuurt en beheert ze. Er is een aan-
merkelijk en over veel gebouwentypen
gespreid bezit – een werkwijze als deze
zou in vele gebieden navolging kunnen
vinden!

Formele bescherming is op de
Antillen na ruim 30 jaar discussies pas
sedert zomer 1989 mogelijk; tot nu toe
trachtte elk eiland zijn eigen weg te vin-
den. Op Curaçao werkt de Dienst van
Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting
aan een kader, waarin monumentenbe-
houd tot zijn recht kan komen, zowel in de
stedelijke context van Willemstad als in
zijn landschappelijke samenhang op de
rest van het eiland (van de landhuizen zou
meer profijt getrokken kunnen worden!).
Momenteel wordt getracht belangstelling
te wekken bij UNESCO (deze organisatie
steunde in Indonesië zowel het
Borobudur-project als de restauratie van
de oude kern van Jakarta).

Op het kleine St. Eustatius (ruim
1000 inwoners) is het de actieve Historical
Foundation (1974) die onderzoek, restau-
ratie en conservering bevordert. Veel
objecten zijn en blijven ruïne, hun functie
is dus die van toeristische attractie ('Sta-
tia, the historical gem'), één is museum
en andere historische gebouwen huis-
vesten overheidsfuncties.⁹

Op alle eilanden vertegenwoordi-
gen vele gebouwen uit de 19de en vroeg
20ste eeuw op aantrekkelijke wijze
groep 4. Anders dan in Indonesië zijn ze
in minder mate 'koloniaal-tropisch', maar
stoelen ze op de 18e-eeuwse tradities, ze
zijn daardoor zeer eilandgebonden, ze
dragen in hoge mate bij tot de eigen
karakteristiek. Alleen op Curaçao en
Aruba zijn (dank zij de olie) de moderne
stromingen vertegenwoordigd. Invloed
vanuit Bandung is daarbij zeker te onder-
kennen. De belangstelling daarvoor is nog

Afb. 6. Willemstad, Otrobanda:
Restauratie kleine binnenstadswoningen Stichting
Monumentenzorg (foto: C.L.T.G. 1986).

Afb. 5. Eenvoudige houten Bovenwindse woning
op Saba, St. John's (foto: C.L.T.G. 1966, huis
nadien verdwenen).

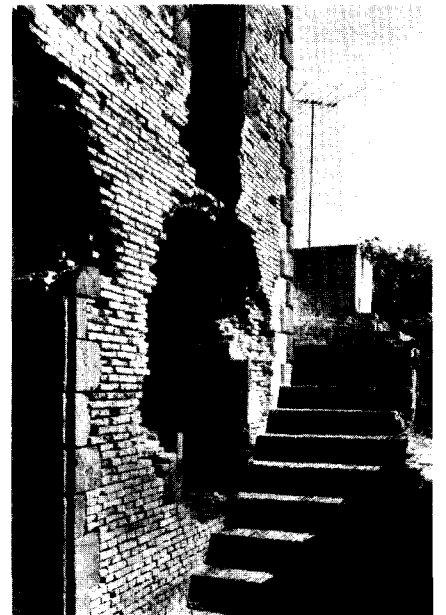
gering. Elders blijft het bouwen tot na de
oorlog traditioneel. Bonaire en vooral
Saba bewaarden lang de harmonie,
St. Maarten verloor in een te snelle strand-
en casino recreatie-ontwikkeling sedert
1970 vrijwel al zijn typisch bovenwindse
gebouwen met stenen begane grond en
houten bovenbouw. Wèl werd er een
namaak Amsterdam-village gebouwd! Iets
van historie moest er toch zijn . . .

Het lang geïsoleerde Saba noemt
zich 'the unspoiled Queen'. Quite unspoi-
led is het eiland niet, maar de samenhang
tussen de fijn gedetailleerde huisjes en de
grootse natuur is nog steeds zo, dat deze
een voor de totaliteit bedoelde 'Saba Con-
servation Foundation' rechtvaardigt, zoals
in 1987 door gezaghebber W. S. Smith is
opgericht (een idee voor Bali!). Sommige
welvarende buitenlanders hebben in een
der fraaie traditionele houten huizen hun
'second home'. Maar als ze iets heel stors-
rands willen bouwen, is er vooralsnog
geen bestuurlijk middel om dan corrige-
rend op te treden.

Suriname

In Suriname was vóór de onafhan-
kelijkheid al een actief beleid tot stand
gekomen, vooral gericht op overheidsge-
bouwen. De forten Zeelandia en Nieuw
Amsterdam kregen toen museale functies.
Voorts werd Jodensavanne geconsoli-
deerd. Na een terugval herleeften de acti-
viteiten in 1987, o.m. dank zij
ing. H. Reteig, die zich met veel energie
voor de monumentenzorg inzette. In

Afb. 7. St. Eustatius, ruïne synagoge 1739, trap
vrouwengalerij (foto: C.L.T.G. 1989).

december 1987 werd de monumentenwet
aangenomen, waarmee Suriname toen
weer vóórlag op de Ned. Antillen! Er is
een bijgewerkte monumentenlijst
opgesteld, waarin ook aandacht is gege-
ven aan de 'jonge' monumenten. Uiter-
aard gaat het in dit land primair om

gebouwen uit de groepen 3 en 4.¹⁰ Daarnaast is groep 2 nog bescheiden vertegenwoordigd door de zeer vergankelijke Indianenbehuizingen en door Boslandcreoolse nederzettingen, waarin met name het dóórleven van oude Afrikaanse tradities interessant is. De groepen 3 en 4 gaan als op de Antillen met grote continuïteit in elkaar over. In Paramaribo is de stedenbouwkundige structuur – op een volkomen andere manier dan die van Willemstad – van grote waarde.

Voor wat het buurland Guyana aangaat, is het van belang te melden, dat een aantal jaren terug hulp van UNESCO werd gevraagd voor een plan tot restauratie/conservatie van Fort Island, zulks om van dit in de Essequiborivier gelegen eiland een toeristische attractie te kunnen maken. Hier staan nog de interessante ruïne van een fort Zeelandia en een als school gebruikte voormalige kerk, beide daterend uit de 18de eeuw.¹¹

Een drietal gebieden had alleen in de 17de eeuw een band met Nederland: In de plattegronden van de kernen van New York en Recife (Brazilië) is nog iets terug te vinden van de structuren van resp. Nieuw Amsterdam en Mauritsstad.¹² Op het eiland Tobago gaf een voorlopig archeologisch onderzoek een eerste uitsluitel over de 'Nieuw Walcheren' periode.¹³

Afrika

In Afrika zelf zijn er, behalve restanten van gespreide forten, nog twee belangrijke aan Nederland gerelateerde monumentenfamilies, beide ressorterend onder groep 3. Met het belangrijke Afrikaanse bezit aan monumenten uit de groepen 1

Afb. 9. Saba, Windwardside. Fraai huis, na periode van verwaarlozing nu weer in gebruik (foto: C.L.T.G. 1989).

en 2 heeft Nederland alleen in de laatste decennia, in het kader van onderzoek, plaatselijke relaties.

1. De forten en kastelen langs de kust van Ghana, in hun totaliteit reeds op de UNESCO werelddocumentenlijst geplaatst. Elders in dit nummer wordt hieraan bijzondere aandacht gegeven. Ze vallen onder de zorg van het 'Ghana Museum and Monuments Board', waarvan de activiteiten gedurende het laatste decennium helaas sterk terugliepen. Ze zijn schitterend gelegen en zouden met redelijke infrastructurele voorzieningen een grote attractie kunnen vormen.¹⁴

2. Een groot aantal stedelijke en landelijke gebouwen in Zuid Afrika. Evenals de landhuizen op Curaçao leveren de oude landhuizen aldaar een van de meest karakteristieke bijdragen tot het aanzien van het land. Tegenover de op het eerste gezicht opvallende punten van overeenkomst tussen de landhuizen in die beide gebieden staan zeer essentiële verschillen, zoals ook de W.I.C. en de V.O.C. onderling zeer grote verschillen vertoonden. Onderscheidene van deze Zuidafrikaanse gebouwen hebben de status van beschermd monument; als particuliere organisatie is de 'Stigting Simon van der Stel' in deze zeer actief.

Buitenlandse hulp

Op onze met het oog op de monumenten gerichte wereldreis kwamen we, naast verwaarlozing, ondeskundige verbouwing, sloop en versterking van de relatie met de omgeving, onderscheidene positieve activiteiten tegen. We zagen documentatie, onderzoek, inventarisatie, juridische kaders ten behoeve van bescherming, overheden kerkbesturen en stichtingen die zich over monumenten ontfermen, pogingen om de aantrekkelijkheid ervan voor het toerisme te verhogen en

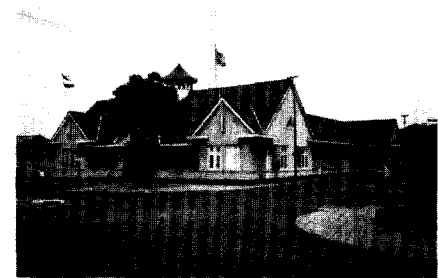
het streven naar een samenspel tussen volkshuisvesting en monumentenzorg (Willemstad, Curaçao).

Overal zijn er groeperingen die zich inzetten voor één of meer van de in de aanvang genoemde monumentengroepen, omdat men de waarde ervan voor nu en voor de toekomst herkent.

Wat zijn de problemen waar deze betrokkenen mee moeten worstelen?

1. Vaak is het moeilijk om voor monumenten uit de groepen 2, 3 en 4 goede bestemmingen te vinden. In ICOMOS-verband (Int. Council On Monuments and Sites) zou daartoe ter oriëntatie, een overzichtspublicatie over geslaagde herbestemmingen verzorgd kunnen worden.

2. Het tekort aan theoretische deskundigheid. In veel landen heeft men te weinig zicht op de algemene architec-

Afb. 8. Aruba, politiekantoor Oranjestad, typerend voor de jaren '30 (foto: Carlos Bikker 1987, inmiddels gesloopt).

tuurgeschiedenis (oudheid, renaissance) en op die van het land waarmee een relatie bestond (hier dus Nederland). Men herkent daardoor vaak ook het typisch-eigene niet.

3. Het tekort aan ambachtelijke kennis. Met de intree van het betonblok en de cementmortel is vrijwel overal in een onverwacht snel tempo de metselvaardigheid met traditionele bouwmaterialen verloren gegaan, vaak ook de deskundigheid ten aanzien van de houtbewerking. De cursussen van UNESCO in Venetië zijn goed, maar profijtlijker is het, door middel van uitzending opleidingen in de landen zelf te initiëren.

4. Vooral voor de monumenten uit groep 2 speelt in sterke mate mee, dat traditionele leefpatronen zich wijzigen. Hoeveel bewondering lokale bouwvormen ook oogsten, ze passen niet meer rondom het leven van nu. Een 'wereldprobleem', zoals al gezegd, waarmee we in alle culturen hebben te maken!

5. In samenhang met wat onder 3. en 4. is gesteld moet gewezen worden op het verloren gaan van het principe, dat iets wat goed is gemaakt of hersteld, daarna ook met regelmaat moet worden onderhouden. Het idee van een Monumentenwacht moet kunnen worden overgedragen.

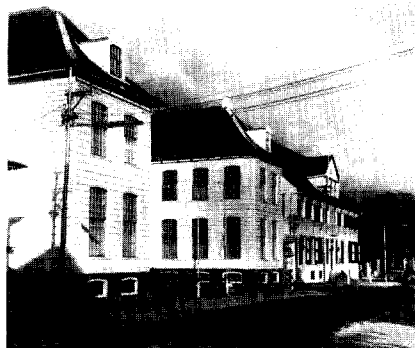
Afb. 10. Paramaribo, Gravenstraat 6:
Boven: Achterzijde vóór restauratie (foto R.V.D.
Suriname 1960); onder: voorzijde na restauratie
(foto: C.L.T.G. 1971).

6. De financiën. Hoewel dit aspect altijd het eerst genoemd wordt, is het eigenlijk minder principieel dan dat van het vakmanschap (3). Zodra dat weer aanwezig is, betekent bezig zijn met historische gebouwen primair werkgelegenheid: een extra roulatie van geld binnen het land zelf en dus géén kosten voor het land zoals die nodig zijn voor te importeren goederen. In essentie zijn al deze objecten immers ook gebouwd door mensen van het land zelf, met (op de soms geïmporteerde baksteen na) de materialen van het land.

Opvallend is, dat het in West-Europa en Noord-Amerika gangbare systeem van overheidssubsidie voor particuliere monumenteneigenaars elders niet blijkt voor te komen. Naast het gebruik door de overheden zelf zal dus vooral het onderbrengen in stichtingen gestimuleerd moeten worden.

Concluderend kan worden gesteld, dat hulp vanuit rijkere landen zich primair moet richten op de volgende drie punten:

1. Het vergroten van de theoretische kennis.
2. Het financieren van die onderdelen die echt geïmporteerd moeten worden.
3. Bovenal op de bevordering van de handvaardigheid. Dat laatste was trouwens het enige aspect in de sfeer van cultuur-monumentenzorg-toerisme, dat in de slotdiscussie vanuit de zijde van het Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking als overweegbaar werd beschouwd!

Afb. 11. Recente, maar volgens oude tradities
gebouwde Boslandcreoolse woning bij
Negerkreek, Marowijndistrict, Suriname (foto:
C.L.T.G. 1971).

- 1 Auteur heeft in twee bijdragen aan het *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* een groot aantal literatuurverwijzingen bijeengebracht. Deze worden hier niet nogmaals genoemd. Het betreft: LKJ 3, 1984, Delft 1985, p. 457-465 en LKJ 4, 1985, Delft 1987, p. 521-545. Een groot deel van zijn fotocollectie is ingebracht bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Nadien verschenen publicaties betreffende meer dan één gebied: D. Greig, *The Reluctant Colonists*, Assen/Maastricht 1987 (helaas vol onnauwkeurigheden); div. bijdragen in *Symposium Papers Icomos. 8th general assembly and international symposium "Old Cultures in New Worlds"*, Washington D.C. 1987, vols. I & II; div. bijdragen in de aan de auteur aangeboden bundel *De Stenen Droom*, Zutphen 1988, p. 86-166; div. bijdragen in *Bulletin KNOB* 1988 nr. 6, p. 247-277.
- 2 A. J. Bernet Kempers, *Herstel in eigen waarde*, Zutphen 1978 en andere publicaties van deze auteur. Zie voor oudere Bulletin-berichten over buiten-europese monumenten van groep 1 en groep 3: Oudh. Jaarboek 1934, p. 66-72 en bijbehorend register 1899-1931, p. 31 en 37-38.
- 3 Zie bibliotheken Museum Nusantara te Delft, Kon. Inst. voor Taal, Land en Volkenkunde (K.I.T.L.V.). R.U. Leiden en Kon. Instituut voor de Tropen, Amsterdam. Op de problematiek van groep 2 wordt ingegaan door J. Maseland in het slothoofdstuk van zijn dissertatie over Bhutan, te verdedigen T.U.D. 1990. Interessant is, dat in de bij groep 1 al genoemde Monumentenordonnantie van 1931 niet alleen al het begrip '50 jaar of ouder' is geïntroduceerd, maar ook het 'behoren tot een tenminste 50 jaar oude stijlperiode' (Oudh. Jaarboek 1934, p. 71). Kennelijk is er dus toen reeds gedacht aan de mogelijkheid, monumenten uit groep 2 te beschermen!
- 4 J. R. van Diessen, *Jakarta/Batavia*, De Bilt 1989.
- 5 ARSI (Architectuur en Stedebouw in Indonesië) is een werkgroep, deel uitmakend van de Stichting C.N.O. (Cultuurgeschiedenis Nederlanders Overzee), p.a. Rijksmuseum Amsterdam. Recente publicaties betr. monumenten van groep 4 in Indonesië buiten de in noot 1 genoemde bronnen: H. Akiyari, *Architectuur en stedebouw in Indonesië*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1988; B. F. van Leerdam, *Henri MacLaine Pont - architect tussen twee werelden*, Delft 1988; R. P. G. A. Voskuil, *Batavia - Beeld van een stad*, Houten 1989; ter perse: Verslagbundel van het Seminar *Change and Heritage in Indonesian Cities*, Jakarta september 1988, onder auspiciën van de Ikatan Arsitek Indonesia, de Bond van Ned. Architecten en UNESCO.
- 6 J. R. van Diessen, *Sri Lanka*, De Bilt 1986; R. K. de Silva en W. G. M. Beumer, *Illustrations and Views of Dutch Ceylon, 1602-1796*, Leiden/London 1988. Tentoonstellingscatalogus *Het Machtige Eyland. Ceylon en de V.O.C.*, Scheepvaartmuseum Amsterdam, 16.12.1988-19.03.1989.
- 7 Voorlopige onderzoeksrapportages Stichting C.N.O. (noot 5), 1988: F. D. ten Hallers en M. P. Wolff; 1989: Y. J. Hangelbroek en M. P. Wolff, beide Amsterdam 1989.
- 8 Recente publicaties betr. de Ned. Antillen en Aruba (buiten de in noot 1 genoemde bronnen): Univ. van de Ned. Antillen, *Nos Futuro*, Zutphen 1986, met name deel V; Y. Attema in *Bull. KNOB* 1987, p. 145-160, met uitgebreide literatuur opgave; J. Hartog, *Juwana Morto: Kustbatterij Aruba*, Zutphen 1987; P. Pruneti Winkel, *Scharloo*, proefschrift T.U. Delft, Firenze 1987; R. van der Helm *Reisgidsen Aruba. Bonaire en Curaçao en St. Maarten - Saba - St. Eustatius*, Rijswijk resp. 1987, 1988, 1987 en 1989; C. L. Temminck Groll en F. H. Brugman, *Saban Monuments*, Univ. van de Ned. Antillen, U.N.A. Cahier no. 29, Willemstad 1988; R. Apell in *Bull. KNOB* no. 2, 1989, p. 6-7.
- 9 Op het thans lopende project voor restauratie van het v.m. Gouvernements-logeergebouw zal auteur binnenkort nog nader ingaan.
- 10 Op de projecten restauratie Presidentieel Paleis en conservatie begraafplaats Oranjetoen zal auteur binnenkort nader ingaan.
- 11 R. Krooshof, *Fort Zeelandia, Guyana*, UNESCO rapport 1979.
- 12 H. C. van Nederveen Meerkerk, *Recife. The rise of a 17th century trade city from a cultural-historical perspective*, proefschrift T.U. Delft 1988, uitg. Assen/Maastricht 1989.
- 13 A. Boomert, O. R. Ortiz-Troncoso en H. H. van Regteren Altana, *Report on the 1987 archaeological-historical survey of Tobago*, A. E. van Giffen Instituut Univ. van Amsterdam 1987.
- 14 Stichting Vrienden Kastelen en Forten in Ghana, p.a. Keizersgracht 534, 1017 EK Amsterdam.